

AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİ

UOT: 811.512.162.

MÖHSÜN NAĞISOYLU

ƏLİŞİR NƏVAINİN DİLÇİLİK GÖRÜŞLƏRİ

XÜLASƏ

Böyük özbək şairi və mütəfəkkiri Əlişir Nəvai bədii yaradıcılıqla yanaşı, elmi fəaliyyətlə də məşğul olmuş və bir sıra risalələr yazmışdır. Şairin ömrünün sonlarında qələmə aldığı “Mühakimətül-lügəteyn” əsərində dilçiliklə, xüsusilə də türkologiya ilə bağlı bir sıra maraqlı və dəyərli fikirləri yer almışdır. Müəllif kiçikhəcmli bu əsərində türk dili ilə farscaı qarşılaşdırmış və doğma dilindəki yüz feilin farsçada qarşılığının olmadığını qeyd etmişdir. Bundan əlavə risalədə etnoqrafik səciyyəli bir sıra sözlərin fars dilində qarşılığının olmadığı və bu səbəblə də onların eynilə həmin dilə keçdiyi də vurğulanır. Nəvainin bu əsərində bir dilçi-türkoloq kimi böyük maraq doğuran fikirlərindən biri də türkcənin bəzi morfoloji xüsusiyyətlərini, sözyaratma qüdrətini önə çəkməsidir. Bütün bunları qeyd edən Nəvai üzünü türkdilli soydaşlarına tutaraq türkcənin bir sıra keyfiyyətlərinə görə farscadan üstün olduğunu göstərir və onları doğma dilində yazmağa səsləyir.

Nəvainin bütün türk dünyasında tanınması və sevilməsinin başlıca səbəblərindən biri bu böyük söz ustasının çoxşaxəli yaradıcılığında, xüsusilə də bədii əsərlərində doğma dilinə – türkcəyə üstünlük verməsi, məhz bu dildə dünya ədəbiyyatının nadir söz sənəti incilərini qələmə almasıdır.

Açar sözlər: Nəvai, “Mühakimətül-lügəteyn”, türk, sart, feillər, söz yaradıcılığı

Giriş: Dahi özbək şairi və mütəfəkkiri Əmir Əlişir Nəvai təkcə qardaş özbək xalqının deyil, eyni zamanda bütün türk dünyasının ən böyük söz ustalarından biridir. Nəvai hələ orta əsrlərdə türkcə danışan müsəlman Şərqi qitəsinin geniş bir coğrafi məkanında, o sıradan Azərbaycanda böyük şöhrət qazanmış, bir sıra tanınmış Azərbaycan şairlərinin (məsələn: Kişvəri, Füzuli, Sadiqi və s.) yaradıcılığında silinməz izlər buraxmışdır. Nəvainin bütün türk dünyasında tanınması və sevilməsinin başlıca səbəblərindən biri bu böyük söz ustasının çoxşaxəli yaradıcılığında, xüsusilə də bədii əsərlərində doğma dilinə – türkcəyə üstünlük verməsi, məhz bu dildə dünya ədəbiyyatının nadir söz sənəti incilərini qələmə almasıdır. Bu baxımdan Nəvainin böyüklüyünə və yenilikçi bir sənətkar olmasına sübut olaraq qeyd etmək lazımdır ki, mütəfəkkir şair türk dilində, daha doğrusu, çağatayca böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvinin təsiri ilə ilk dəfə “Xəmsə” – beş poema yazmışdır. Bundan əlavə Nəvai türkcə ilk şairlər antologiyası – təzkirə olan “Məcalisün-nəfais”in müəllifi kimi tanınır.

Nəvai türkcə yazmağı ilə fəxr etmiş və bu dildə qələmə aldığı əsərlərinin türkcə danışan bütün ölkə və diyarlarda, o cümlədən ozamankı Azərbaycanın paytaxtı olan Təbriz şəhərində

böyük şöhrət tapdığını, “Xəmsə”nin ikinci məsnəvisi olan “Fərhad və Şirin” poemasının sonunda bu şəkildə ifadə etmişdir:

*Агар бир қавм, гар юз, йўқса мингдур,
Муайян турк улуси худ менингдур.
Олибмен таҳти фармонимга осон,
Черик чекмай Хитодин то Хуросон.
Хуросон демаким, Шерозу Табрес
Ки, қилмишдур найи қилким шакаррез.
Кўнгул бермиш сўзумга турк жон ҳам,
Не ёлғуз турк, балким туркмон ҳам.
Не мулк ичраки бир фармон йибордим,
Анинг забтига бир девон йибордим.
Бу девон тутти ул кишварни андоқ
Ки, девон тузмагай дафтарни андоқ.
(Навой:1991, s.525)*

*İstərsə bir olsun, istərsə min bir,
Bütün türk elləri ancaq mənimdir.
Xətadan başlayıb Xorasanadək,
Ellər fərmanım ilə ömür sürəcəm.
Şiraz da, Təbriz də mənim yerimdir,
Orda şöhrətlənən öz şəkərimdir.
Türk mənim sözümə könül can verib,
Bircə türk verməyib türkmən verib.
Hansı bir diyarə fərman apardım,
Onu almaq üçün divan apardım.*

*Divanla almışam dediyim yeri,
Belə fateh deyil, divanbəyləri...*

(Nəvai: 2004, s.305)

“Mühakimətül-lügəteyn” əsəri: Nəvainin türklüyə, türk millətinə və türk dilinə olan sonsuz sevgi duyğuları “Mühakimətül-lügəteyn” (“İki dilin qarşılaşdırılması”) adlı risaləsində daha qabarıq şəkildə özünün parlaq ifadəsini tapmışdır. Nəvainin bu əsərində böyük mütəfəkkirin doğma dilinə olan sonsuz məhəbbəti, təəssübkeşlik hissləri ilə yanaşı, peşəkar bir dilçi-türkoloqun qədim elm sahələrindən olan dilçiliklə bağlı görüşləri də əks olunmuşdur. Cəmi dörd əlyazma nüsxəsi şəkildə günümüzə qədər gəlib çatan kiçikhəcmli “Mühakimətül-lügəteyn” əsəri (Содиков: 2011, s.282) fars dili ilə türk dilinin ifadə imkanları və zənginlikləri baxımından qarşılaşdırılmasına, müqayisəsinə həsr olunmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, Nəvai gəncliyində dövrün çoxdankı ənənəsinə görə fars dilində lirik şeirlər (əsasən, qəzəllər) yazmağa başlamış, lakin çox keçmədən milli təəssübkeşlik duyğularının təsiri ilə əsərlərini doğma dilində qələmə almışdır. Ümumiyyətlə, qeyd edək ki, böyük sənətkarın qələmindən çıxan 32 əsərin düz yarısı – 16-sı türkcə, 16-sı isə farscadır (Heyet:1991, s.10). “Mühakimətül-lügəteyn” əsəri Nəvainin son əsərlərindən biri sayıla bilər. Belə ki, böyük sənətkar əsərin orta hissəsində öz yaradıcılığından bəhs açaraq dörd divanın adını çəkərək onların “avazəsini” dünyanın dördüdə birinə (məndə: rüb’-i məskun) çatdırdığını qeyd edir. Nəvai sonra Nizami Gəncəvinin “Xəmsə” pəncəsinə pəncə urduğunu” dilə gətirir və burada “Beşliy”in ilk poeması olan “Heyrətül-əbrar”ın adını çəkərkən yazır: “Şeyx Nizami ruhu “Məxzənül-əsrar”idin (“Sirlər xəzinəsi”ndən – M.N.) başımğə dürlər saçıbdur (Навоий. Мухокаматул луғатайн, s.13).

Nəvai ölümündən iki əvvəl – 1499-cu ilin dekabr ayında qələmə aldığı bu risaləsinə “Mühakimətül-lügəteyn” adını qoymasının səbəbini açıqlayaraq yazır ki, məqsədim türk dilinin fəhəhət və bələğətini diqqətə çatdırmaqdır. Müəllif onu da xüsusi olaraq vurğulayır ki, bu risalədən sonra türk qələm sahibləri öz dilinin – türkcənin söz və ifadələrinin incəliklərinə vəqif olacaq, beləliklə də, farsca yazanların bu barədə

dedikləri tənəli sözlərdən, danlaqlardan birdəfəlik qurtulacaqlar.

“Mühakimətül-lügəteyn” əsərində dilçilik görüşləri: “Mühakimətül-lügəteyn” əsərinin əvvəlində özünü “təkəllüm (söz – M.N.) əhli xirməninə xuşəçini (başaq toplayanı – M.N.) və söz dürr-i səmin-i məxzənininə əmini və nəzm gülistanininə əndəlib-i nəgməsərayı” kimi təqdim edən Nəvai sözdən bəhs açaraq yazır: “Söz dürrdür kim, anuq dəryası könqüldür və könqül məzhərdür (yerdür – M.N.) kim, cəmi-i məani-yi cüzv və küldür”. Könülü insan qəlbini bu kiçik və böyük mənaların yeri adlandırın müəllif orada özünə məskən salan söz dürrünün ona sahib olan şəxsə nitqi (dili) vasitəsilə ortaya çıxdığını diqqətə çatdırır. Söz haqqındakı fikirlərini nəslə bildirən müəllif iki qitəsində onları nəzmlə də ifadə edir.

Nəvai yer üzünün yeddi iqlimində (qitəsində) yetmiş iki tayfanın (məndə: firqənin) yaşadığını qeyd edərək onların sözlərinin (dillərinin) digərlərindən fərqləndiyini də vurğulayır. Bu məsələyə xüsusi diqqət yetirən müəllif yazır ki, hər xalqın (məndə: cəməət) müəyyən özəlliklərinə görə digərlərindən fərqlənən söz və ifadələri vardır. Ayırı-ayrı xalqlarda elə söz və ifadələr mövcuddur ki, digər tayfalarda onlar yoxdur. Əsərə müəyyən mənada giriş təsiri bağışlayan bu sözləri ilə müəllif doğma dili olan türkcəyə, onun bənzərsiz söz və ifadələrinə işarə edir.

Nəvai bundan sonra əsl mətləbə keçərək qeyd edir ki, bütün dillər (müsəlman Şərqi dilləri nəzərdə tutulur) içərisində fəhəhət və bələğət baxımından ən üstünü ərəb dilidir. Nəvai onu da xüsusi olaraq vurğulayır ki, Allah-taalanın möcüzəli kəlamı bu dildə nazil olubdur və Onun “rəsulininə əhadisi ol ləfz bilə varid bulubdur”. Nəvaiyə görə ərəb dilindən sonra əsl və mötəbər üç dil: türk, fars və hindi vardır ki, onların da kökü Nuh peyğəmbərin üç oğluna: Yasəfə, Sama və Hama gedib çıxır. Bu üç qardaşdan Yafəsi Əbüt-türk (Türkün atası) adlandırın Nəvai yazır ki, Allah-taala onu peyğəmbərlik tacı və “risalət mənəbi bilə” qardaşlarından üstün etdi. Türk, fars və hind dilləri Nuhun bu üç övladının arasında yayıldı. Ərəb dili və yazısından kəlam, hind dilindən isə uğursuz nitq ortaya çıxdığı üçün biri şərəfətdə, digəri isə aşağı səviyyədə yer tutdu. “Qaldı türkiyə əlfaz

(*sözlər – M.N.*) bilə məqsud ədası və farsı ibarət bilə kəlam mənası”.

Bu iki dili – türkcəni və farscanı qarşılaşdırən Nəvai yazır ki, türk sartdan (*şəhərdə yaşayan farsdan – M.N.*) daha fəhmlı (anlaqlı), düşüncəlidir və “xılqəti daha saf və pak məxluqdur”. Bununla belə, ədalət prinsipini, düzlüyü və həqiqəti bütün həyatı boyu gözləyən böyük mütəfəkkir onu da qeyd edir ki, fars ziyalıları elmi düşüncə və fikir məsələsində daha dəqiqdirlər. “Bu hal türklərin həqiqətə, saf və düz niyyətlərindən, sartların isə elm və fənlərdə hikmət sahibi olmalarından doğur. Nəvai bu məsələ ilə bağlı fikrini yekunlaşdıraraq qeyd edir ki, söz və ifadə yaratmaqda türk sartdan üstündür. Maraqlıdır ki, Nəvai burada daha bir incə məsələyə toxunur: türklərin hamısı farscanı anlayır, hətta türk şairləri fars dilində gözəl şeirlər də yazırlar, sartlar isə türkcəni bilmirlər. Bu məlum fakt türklərin tarix boyu digər xalqlara böyük ehtiramla yanaşdıqlarını, onların dillərini bildiklərini, hətta farsca nadir sənət inciləri yaratdıqlarını sübut edir. Türkəsilli böyük söz ustalarından Əfzələddin Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi və Mövlana Cəlaləddin Ruminin və digərlərinin yaradıcılığı buna ən yaxşı nümunə ola bilər. Elə Nəvainin özü də gəncliyində Fani təxəllüsü ilə farsca incə şeirlər yazmışdır və əsərdə bu faktı da dilə gətirir.

Nəvai “Mühakimətül-lüğətəyn” risaləsinin bu yerində əsl dilçi-türkoloq kimi çıxış edərək əsərinin başlıca məram və məqsədini mətləbini açıqlayır. Müəllifin fikrincə, türklər daima öz dillərini təkmilləşdirmiş və bir sıra anlayışları ifadə edən xüsusi və nadir, bənzərsiz sözlər yaratmışlar. Nəvai bu fikrinə sübut olaraq fars dilində qarşılığı olmayan türkcə nə az, nə çox, düz yüz ədəd feili nümunə kimi verir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, həmin yüz feildən çoxu orta çağlara aid Azərbaycan yazılı abidələrində işlənir.

Nəvai dilçi-türkoloq kimi qeyd edir ki, bu yüz feilin mənalərini sartların dilində yalnız təsviri yolla, yəni bir neçə söz və ya tərkib vasitəsilə vermək, anlatmaq mümkündür. Nəvai bu fikrinə sübut olaraq həmin sözlərin işləndiyi bir neçə şeiri diqqətə çatdırır. Həmin sözlər sırasında müasir ədəbi dilimizdəki “ağlamaq” feilinin incə məna fərqi ilə seçilən sinonimləri olan *inqrəmək, sinqrəmək, sıqtamaq, ögürmək, inçkir-mək, yıqlamaq, yıqlamsınmaq* leksik vahidləri

xüsusilə diqqəti çəkir. Müəllif incə məna çalırılı ilə fərqlənən həmin sözlərə nümunə olaraq türkcə kiçik şeir nümunələri verir ki, onlardan biri orijinalda belə səslənir:

*Ol ay ki gülə-gülə qırağlattı məni,
Yıqlattı məni, demay ki, sıqtattı məni.*

Qeyd edək ki, bu şeir nümunəsindəki *qırağlattı, yıqlattı* və *sıqtattı* feillərinin üçü də müasir Azərbaycan ədəbi dilindəki *ağlatmaq* anlamındadır, sadəcə olaraq, Nəvainin verdiyi örnəkdə bunlar incə məna fərqi ilə bir-birindən seçilir. Nümunədəki *yıqlatmaq* feilinə orta əsrlər Azərbaycan yazılı abidələrinin çoxunda rast gəlik, *sıqtatmaq* isə müasir ədəbi dilimizdəki *sızlatmaq* anlamındadır. Nəvai yuxarıdakı feillərdən heç birinin fars dilində qarşılığı olmadığını da ayrıca olaraq diqqətə çatdırır.

Nəvai türk dilindəki *yasınmaq* feilinin fars dilində *arəstə* və *arəyş* (bəzək, bəzənmə) kimi qarşılıqları olduğunu qeyd edərək yazır ki, bununla belə türkcədəki *bəzənmək* feilinin qarşılığı sartlarda yoxdur. Müəllif bu iki sözün eyni misra daxilində işləndiyini və *bəzənmək* feilinin *yasınmaq* leksik vahidinin mübaliğəsi anlamı daşıdığını da bir dilçi kimi diqqətə çatdırır:

*İrür bəs çü hüsnü məlahət sanqa,
Yasınmaq-bəzənmək nə hacət sanqa.*

Qeyd edək ki, *yasınmaq-bəzənmək* ifadəsi müasir ədəbi dilimizdə *bəzənib-düzənmək* şəklində işlənir.

Nəvainin aşağıdakı açıqlaması da türkcənin ifadə vasitələrinin zənginliyini sübut edir və böyük maraq doğurur. Sənətkar yazır ki, türklər *göz yaş* və *ağlamaq* sözlərini çox vaxt *ah* və *isti nəfəs* (orijinalda: *dəm*) ifadələri ilə qoşa işlədir və *isti nəfəsi çaqına* (şimşəyə, qıgılıcım), *ah* isə *ıldırım*ə bənzədirlər:

*Fəraqinq içrə ulus örtəməkqə, ey mahim,
Çaqındurur dəmimü ıldırımduur ahim.*

Bu nümunəni verən Nəvai qeyd edir ki, farslarda *çaqın* və *ıldırım* sözlərinin qarşılığı yoxdur. Onlar bu anlayışları ərəb dilindən aldıkları *bərq* və *saiqə* sözləri ilə ifadə edirlər. Müəllifin bir dilçi-türkoloq qələmindən çıxan bu sözləri onun fars və ərəb dillərini də incəli-

yinə qədər bildiyindən xəbər verir. Qeyd edək ki, *çaqın/şimşək* anlamında müasir türk dilində işlənir (TRS: 1977, s.164), lakin Azərbaycan dili üçün arxaik səciyyə daşıyır.

Nəvai “Mühakimətül-lügətəyn” risaləsində türkcə sözlərin omonimliyindən də söz açır və bu qəbildən olan sözlərin şeirdə cinas yaratdığını da önə çəkir. Müəllif bu qəbildən olan sözlərə nümunə olaraq *at, it, tuş, tüz* (düz), *bar* (var), *kök* (göy) və s. kimi leksik vahidləri qeyd edir. Məsələn, o yazır ki, *it* həm isimdir – heyvan adıdır, həm də *itmək* (yox olmaq) və *itələmək* anlamında işlənir. Qeyd edək ki, *itmək* feilinin ikinci mənası müasir ədəbi dilimiz üçün arxaik səciyyə daşısa da türk dilində işlənir.

Nəvai sözügedən risaləsində həmçinin etnoqrafik səciyyəli ayrı-ayrı türk sözlərinin incəliklərinə də toxunur və bu baxımdan fars dilinin yoxsulluğunu göstərir. Məsələn, müəllif yazır ki, türklərdə *ov ovlamaq* və *quş quşlamaq* bir-birindən incə məna fərqi seçilir və bu məşğuliyyətlə bağlı sözlər də eyni deyil. Farslarda isə hər iki anlayış bir sözlə ifadə olunur: *şekar* (ov). Bundan əlavə türklər *keyikin* (maralın) erkəyinə *hünə*, dişisinə isə *qılçaqçı* deyirlər. Sərtlərdə isə *keyik* yalnız *ahu* və *gəvəzn* sözü ilə ifadə olunur. Nəvai türklərin quş ovuna aid sözlərdə də sərtlərdən üstün olduğunu qeyd edərək aşağıdakı çöl quşlarının adlarını göstərir və onların fars dilində də elə bu cür işləndiyini diqqətə çatdırır: *qulanurğa, yapalağ, quladölənək, çaylaq, toğday, çağruq, qılquyruq, qaraquş, tilbəquş, çiğçiğ* və s.

Müəllif türklərdə dəvə bozlaşmasının, qoyun munqraməyinin, inək inqraməyinin, it boğuşmağı və ulamağının farslarda qarşılığı olmadığını da qeyd edir. Nəvainin bu qəbildən olan sözlər sırasında at cinsləri, atların yaşlarına görə adlarının çoxunun türkcədən farscaya keçdiyini də xatırladır. Müəllifin bu mövzuda verdiyi maraqlı bilgilərdən biri də sərtlərin türklərdən götürdüyü yemək adları: *qaymağ, qatlama, bulamağ, qurut, ulaba, mantu, quymağ* və içki adlarıdır: *qımız, süzmə, baxsum, boza, tutmaç, umaç, küməç, talğan* və s.

“Mühakimətül-lügətəyn”də Nəvainin türk dilinin morfoloqiyası ilə bağlı yüksək peşəkarlığı ilə seçilən fikirləri də öz əksini tapmışdır. Məsələn, müəllif qeyd edir ki, türklər bəzi feillərə *şin* hərfini artırmaqla iki adamın birgə hərəkətini ifadə edirlər. Məsələn: *çapmaq-çapış-*

maq, tapmaq-tapışmaq, qucmaq-qucuşmaq və s. “Farsca danışan kəslər bəlağət və fəsahtədən dəm vursalar da, bu faydadan məhrumdurlar”. Nəvai böyük iftixarla qeyd edir ki, bu cür sözləri yaradanlar “öz ustalılıqları ilə sət söz ustalarını ötüb keçiblər”.

Nəvainin türk dilinin morfoloji quruluş baxımından farscadan böyük üstünlüyü ilə bağlı fikirləri sırasında türkcədə fe’lin icbar növünün farsçada birbaşa qarşılığının olmaması haqqındakı əsl dilçi peşəkarlığı ilə seçilən qeydləri də diqqətçəkicidir. Müəllif feilin bu növünün türk dilində -t morfemi ilə düzəldiyini qeyd edir: *elə+t, yaşur+t, yügür+t* və s.

Nəvai sözügedən risaləsində türklərdə söz yaradıcılığı məsələsi üzərində də dayanaraq türk dilindəki -çı şəkilçisi ilə düzələn bir sıra leksik vahidlərin qarşılığının farsçada olmadığı üçün bu dildə də eynilə işləndiyini yazır. Məsələn: *qorçı, yutçı, axtaçı, quşçı, barsçı, qoruqçı, tamğaçı* və s. Müəllif türklərdə işlək olan feili bağlama şəkilçisi -gəc, -ğac ilə ifadə olunan sözlərin (*yetgəc, itgəc, barğac* və s.) farslarda qarşılığı olmadığını da diqqətə çatdırır.

Nəvai türkcədən farscaya keçən sözlər sırasında -laq şəkilçisi ilə düzəlmiş aşağıdakı leksik vahidləri də qeyd edir: *qışlaq, yaylaq, quşlaq* və s.

Nəvai həmçinin -vul şəkilçisi ilə düzəlmiş və orta əsrlərdə türkcədə çox işlək olan aşağıdakı hərbi terminləri də diqqətə çatdırır: *heravul, qaravul, yanqavul, yasavul, bukavul* və s. Müəllif türk dilinin bu cür incəliklərini qeyd edərək təəssüf hissi ilə yazır ki, bütün bunlar indi yətdək gizli qalıbdır və çoxlarına bəlli deyil.

“Mühakimətül-lügətəyn” risaləsində Nəvainin yüksək milli təəssübkeşliyi və qızgın və tənəpərvərlik duyğuları da qabarıq şəkildə öz ifadəsini tapmışdır. Mütəfəkkir şair ürək ağrısı ilə qeyd edir ki, türk dili bu cür kamil olduğu halda, türk gəncləri indiyədək fars dilində şeir yazmışlar. “Əgər onlarda iki dildə yazmaq bacarığı vardırısa, öz dillərində daha çox, başqa dildə isə az yazmalıydılar”. Nəvai bu sözləri qeyd etdikdən sonra, etiraf edir ki, o da gəncliyində fars dilinə meyil salıbdır. Yalnız “şüür sinninə” qədəm qoyandan sonra türk dilinə üstünlük verməyə başlamışdır.

Risalənin sonunda Nəvai özünün çoxşaxəli yaradıcılığına nəzər salaraq qələmindən çıxan əsərlər haqqında qısa bilgilər verir və “türk ulu-

sunun fəsilhərini” (gözəl danışanları) onun yazdıqlarından fayda tapacağına ümidvar olduğunu qeyd edir.

Nəvainin bu gün də aktuallığını qoruyub saxlayan “Mühakimətül-lügəteyn” əsəri hələ 1902-ci ildə böyük türkçü, “Dildə, fikirdə, əməldə birlik” şüarının müəllifi İsmayıl bəy Qaspiralının ön sözü ilə Baxçasarayda Azərbaycan dilində nəşr olunmuşdur. Türkçülük məfkurəsinin böyük ideoloqlarından olan Əli bəy Hüseynzadə 1916-cı ildə yazmışdır: “Mühakimətül-lügəteyn” fars ilə türk dilləri arasında ədibənə və münəqqidənə bir mühakimə olub, türk dilinin fars dilindən varlı və mükəmməl olduğunu isbat etmək məqsədilə yazılmışdır” (Ülvi:2020).

Onu da qeyd edək ki, 1926-cı ilin əvvəllərində Bakıda keçirilən Birinci Türkoloji Qurultay tədbirləri çərçivəsində böyük özbək şairi və mütəfəkkiri Əlişir Nəvainin 500 illik (əslində 485 illik) yubileyi də qeyd olunmuş və görkəmli dilçi alim Bəkir Çobanzadə bu münasibətlə “Nəvai-dilçi” və “Nəvainin dili və dilçiliyi haqqında” adlı iki məqaləsini bu böyük söz ustasının “Mühakimətül-lügəteyn” əsərinin təhlili əsasında qələmə almışdır (Çobanzadə:1991; Çobanzadə: 1991). B.Çobanzadə yuxarıda adı çəkilən məqalələrindən ikincisində yazır: “Nəvainin dilçiliyi müəyyən əsaslar üzərində qurulmuşdur. O, türk dilinin qüvvətli, fars dilinin zəif nöqtələrini fərq etmişdir... Nəvainin dilçiliyində bu gün də qiymət veriləcək bir nöqtə (incə məqam – M.N.) varsa, o da onun türk dilin-

dəki şəkilçilərə nəzər – diqqəti cəlb etməsidir” (Çobanzadə: 1991, s.229).

Son olaraq daha bir maraqlı faktı qeyd edək: Azərbaycançılıq məfkurəsinin böyük ideoloqlarından biri kimi tanınan Cavad Heyət dahi özbək söz ustasının sözügedən əsərinin təsiri ilə “Moğayesetol-loğəteyn” (“İki dilin müqayisəsi”) adlı əsər yazmışdır. C.Heyət bu əsərinə də türkcənin bir sıra dil göstəricilərinə görə fars dilindən üstün olduğunu konkret faktlarla sübuta yetirməyə çalışmış və buna uğurla nail olmuşdur. Müəllif bu dəyərli kitabının sonunda fars dilində qarşılığı olmayan və mənası bir neçə sözlə ifadə olunan 1750 ədəd Azərbaycan türkcəsi sözünün siyahısı verilmişdir. Bu siyahıda olan sözlərdən bəziləri kiçik fonetik dəyişikliklə fars dilində də işlənir (Heyət: 1991, s.12).

Görkəmli Türkiyə ədəbiyyatşünası Əhməd Kabaklı böyük özbək şairinin, əsasən, bu əsərini nəzərə alaraq yazmışdır: “Nəvai, Türk Bilge Kağan və Kaşğarlı Mahmud’dan sonra tarixində en şüurlu Türk milliyətçisidir”. (Ahmet: 1994, s.149) Tanınmış türkoloq alim Turxan Gəncəi 1327/1947-ci ildə Nəvainin bu dəyərli risaləsini fars dilinə çevirərək Tehrandə nəşr etdirmişdir (Heyət: 1991, s.11).

Beləliklə, dahi özbək şairi və mütəfəkkiri Əlişir Nəvainin ana dilində yazdığı “Mühakimətül-lügəteyn” risaləsi dahi söz ustasının digər elm sahələrində olduğu kimi, dilçilik, xüsusilə də türkologiya sahəsində də böyük bir bilgin olduğunu əyani şəkildə sübut edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ali Şir Nəvai. (1996). Muhakemetu’l-lügəteyn. Hazırlayan: Sema Barutçu Özönder, Ankara.
2. Çobanzadə Bəkir. (1991). Nəvai-dilçi / Seçilmiş əsərləri. II cild. Bakı, Şərq-Qərb, səh. 231-236
3. Çobanzadə Bəkir. (1991). Nəvainin dili və dilçiliyi haqqında / Seçilmiş əsərləri. II cild. Bakı, Şərq-Qərb, səh. 226-231
4. Əlişir Nəvai. (1999). Mühakimətül-lügəteyn. Tərcümə, ön söz və qeydlərin müəllifi: Kamil Vəli Nərimanoğlu. Bakı, Yurd
5. Əlişir Nəvai. (2004). Seçilmiş əsərləri. Bakı, Öndər
6. Heyət Cavad. İki dilin müqayisəsi. Bakı, Elm
7. Kabaklı Ahmet. (1994). Türk Edebiyatı. II cilt, IX baskı, İstanbul
8. Türkçe-rusca sözlük. (1977). Hazırlayanlar: A.Baskakov v. b. Moskva.
9. Ülvi Almaz (Binnətova). Türk ədəbi dil məktəbinin elmi nəzəri əsasları: “Mühakimət ül-lügəteyn” əsəri // “Kaspi” qəzeti, 2020, fevral
10. Алишер Навоий. (1991). Мукамал асарлар тўплами. Саккизинчи том. Фарход ва Ширин. Тошкент.
11. Алишер Навоий. Мухокаматул луғатайн. Нашрга тайерловчи. Порсо Шамсиев. www.ziyouz.com kutubxonasi
12. Содиков Косимжон. «Мухокамат-ул-луғатайн» асари кулезмаларининг чоғиштирма тахлили // Alisher Navoiy ijodiy merosining umumbashariyat ma’naviy-ma’rifiy.

Mohsun NAGHISOYLU

LINGUISTIC VIEWS OF ALISHER NAVOI

SUMMARY

The great Uzbek poet and thinker Alisher Navai was engaged in artistic activity, scientific activity and wrote a number of treatises. The work "Muhakimatul-lugateyn" written by the poet at the end of his life contains a number of interesting and valuable ideas on linguistics, especially Turkology. In this small work, the author compares Turkish with Persian and notes that a hundred verbs in his native language have no equivalent in Persian. In addition, the treatise emphasizes that a number of ethnographic words have no equivalent in Persian, and for this reason they are used as the same in language. One of Navai's most interesting ideas as a linguist-turkologist in this work is to highlight some morphological features and the power of word formation in Turkish. Noting all this, Navai turned his face to his Turkic-speaking compatriots and showed that Turkish is superior to Persian in a number of qualities and urges them to write in their native language.

Key words: *Navai, "Mohakemat al-lugateyn", turkic, sart, verbs, word formation*

Мохсун НАГИСОЙЛУ

ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ АЛИШИРА НАВОИ

РЕЗЮМЕ

Великий узбекский поэт и мыслитель Алишер Навои, помимо художественного творчества, занимался также научной деятельностью и написал ряд трактатов. Произведение поэта «Мухакиматул-лугатэйн», написанное в конце его жизни, содержит ряд интересных и ценных идей по лингвистике, особенно тюркологии. В этом небольшом произведении автор сравнивает турецкий язык с персидским и отмечает, что сотня глаголов на его родном языке не имеет эквивалента в персидском языке. Кроме того, в трактате подчеркивается, что ряд этнографических слов не имеет эквивалента на персидском языке, и по этой причине они используются в языке как одно и то же. Одна из самых интересных идей Навои как лингвиста-тюрколога в этой работе заключается в том, что он подчеркивает некоторые морфологические особенности и силу словообразования в турецком языке. Заметив все это, Навои повернулся лицом к тюркоязычным соотечественникам и показал, что турецкий язык превосходит персидский по ряду качеств, и побудил их писать на родном языке.

Ключевые слова: *Навои, «Мухакимат ал-лугатейн», тюркский, сарт, глаголы, словообразование*